

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№3 (528)
травень-червень
2016

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Андрей Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №7 від 26.05.2016 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2617
Підписано до друку 23.06.2016 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Електронна версія:

www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Slavic Humanities Index, РИНЦ

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

*До 150-річчя
від дня народження М.С.Грушевського*

Калакура Я.С. Михайло Грушевський – фундатор історіографічних досліджень 4

Панькова С.М. Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому «Історії України-Руси» М.Грушевського 18

Балушок В.Г. Севрюки XIV–XVII ст.: спроба етнічної атрибуції 47

Дзюба О.М. Вихованці Києво-Могилянської академії: українські мемуаристи Я.Маркович та М.Ханенко (перша половина XVIII ст.) 64

Грищенко Ю.В. Болгарські національні райони в умовах здійснення політики коренізації (1920-ті рр.) 88

Пастушенко Т.В. (Київ), Титаренко Д.М. (Донецьк / Кривий Ріг), Чебан О.І. (Одеса). 9 травня 2014–2015 рр. в Україні: старі традиції – нові церемонії відзначення 106

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Кісь О.Р. (Львів). Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті 125

ПУБЛІКАЦІЇ

Невідомий лист кримського хана Девлета I Гірея до польського короля Сигізмунда II Августу (*вступна стаття й публікація Ю.А.Мицика*) 139

Соціальні аспекти наслідків аварії на Чорнобильській АЕС мовою документів (до 30-річчя катастрофи) (*вступна стаття Л.В.Ковпак і С.Л.Юсова; публікація О.В.Булгакової, Л.В.Ковпак, С.Л.Юсова*) 142

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Куліш П.О. Історія України од найдавніших часів (*вступна стаття О.В.Яся*) 172

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Піріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір (*В.Ф.Солдатенко*) 201

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)

О.Р.КІСЬ*

ЖІНОЧИЙ ДОСВІД ГУЛАГУ: СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ДЖЕРЕЛЬНІ РЕСУРСИ В УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ**

Порушено проблему вивчення гендерних аспектів повсякденного життя в'язнів ГУЛАГу, зокрема досвіду десятків тисяч українських жінок, яких утримували в радянських в'язницях і тюрмах за політичними звинуваченнями. Авторка подає огляд перших публікацій за межами СРСР у 1930–1970-х рр., а також розкриває особливості розвитку досліджень історії ГУЛАГу в пізньорадянський час (у період перебудови) та в перші роки після розпаду СРСР. Охарактеризовано пізнавальну цінність особистих спогадів колишніх українських невольниць для розуміння радянського тоталітарного режиму. Висвітлено основні тематичні пріоритети сучасних досліджень табірною жіночого досвіду у США, постсоціалістичних країнах і Росії, а також проблеми й перспективи розвитку цього напрямку в Україні.

Ключові слова: ГУЛАГ, українські жінки, гендерні студії, історія повсякдення, жіночий досвід репресій.

Історія України ХХ ст. містить чимало трагічних сторінок, серед яких – масові політичні репресії й ув'язнення, що їх зазнали тисячі українців у радянський час. Упродовж усього періоду існування СРСР влада вживала різноманітних заходів для придушення будь-якої опозиції, спротиву, критики, нещадно репресуючи своїх реальних та уявних ворогів. Пік політичних репресій – за їх масовістю та рівнем жорстокості – припадає на часи правління Й.Сталіна, особливо на кінець 1930-х і до початку 1950-х рр.

Ще 1929 р., за особистим наказом Й.Сталіна, було створено спеціальну структуру для виконання покарань – Головне управління таборів (рос.

* Кісь Оксана Романівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, докторантка Інституту народознавства НАН України (Львів)
E-mail: kis@ucu.edu.ua

** Ранішу версію цього тексту було опубліковано 2013 р. на інтернет-порталі «Гісторіанс» (<http://www.historians.in.ua>). Тут подано суттєво оновлений і доповнений варіант статті.

«ГУЛАГ»). За деякими підрахунками, загальна кількість громадян, котрі зазнали репресій у вигляді позбавлення чи значного обмеження волі на порівняно великі терміни за період від 1920-х до 1953 рр., становить не менше 25–30 млн осіб¹. Хоча встановити точне число жертв ГУЛАГу неможливо, складні статистичні підрахунки дозволили дослідникам назвати орієнтовне число загиблих у таборах і колоніях на рівні 13,2 млн осіб². Упродовж декількох довоєнних років кількість українців серед в'язнів коливалася, їх частка сягала близько 14% усіх невольників³. У 1944–1947 рр. чисельність українців у таборах зросла у 2,4 раза й надалі вони незмінно становили другу за кількістю національну групу. На 1 січня 1951 р. кожен п'ятий в'язень був українцем⁴. Водночас змінювався і гендерний склад ув'язнених. Якщо в 1930-х рр. частка жінок серед в'язнів ГУЛАГу була порівняно невеликою, то у воєнні й повоєнні роки їх чисельність значно збільшилася: 1941 р. жінки становили 7,6% загальної кількості, до літа 1944 р. їх було вже 26%⁵, а на 1 січня 1945 р. – 30,6%. У наступні роки кількість жінок, яких утримували в таборах і колоніях, постійно зростала⁶.

Попри те, що масові й жорстокі політичні репресії та переслідування українців за їх національні, політичні, релігійні переконання є однією з найбільш болючих сторінок новітньої української історії, вітчизняна історична наука не пропонує жодного комплексного дослідження повсякденного життя українських політв'язнів ГУЛАГу. Невивченим залишається невольницький досвід українських жінок, тисячам з яких довелося відбутися довгі роки в таборах і в'язницях. Нині, коли немає жодних політичних перешкод для вивчення навіть найбільш контroversійних аспектів минулого, а в розпорядженні дослідників є різноманітні історичні джерела, настав час усебічно дослідити життя українських жінок-політв'язнів.

Перші публікації про ГУЛАГ за межами СРСР

Упродовж декількох десятиліть інформація про умови утримання радянських політв'язнів практично не виходила за межі системи ГУЛАГ: навіть ті, кого звільняли, змушені були під страхом покарання утримуватися від розголошення будь-яких відомостей про місця позбавлення волі⁷. Перші розвідки про становище політв'язнів у СРСР з'явилися лише тоді, коли інформація про

¹ *Вишневикий А.* Общее число репрессированных // Демоскоп. – 2007, декабрь. – №313/314 [Електронний ресурс]: http://demoscope.ru/weekly/2007/0313/tema06.php#_FN_91

² *Blyth S.* The Dead of the Gulag: An Experiment in Statistical Investigation // Journal of the Royal Statistical Society: Series C (Applied Statistics). – 1995. – Vol.44 (3). – P.319.

³ *Земсков В.Н.* ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. – 1991. – №6. – С.10–11.

⁴ Там же. – С.3.

⁵ *Иванова Г.М.* ГУЛАГ: государство в государстве // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал / Под общ. ред. Ю.Н.Афанасьева. – Т.2. – Москва, 1997. – С.216–217.

⁶ *Гриценко В., Калинин В.* Женское лицо ГУЛАГа: Как на Мёртвой дороге росло население СССР // Новая газета. – 2009. – 8 апреля. – №36 [Електронний ресурс]: <http://www.novayagazeta.ru/data/2009/036/33.html>

⁷ *Shapovalov V.* Introduction // Remembering the Darkness: Women in Soviet prisons / Transl. and ed. by V.Shapovalov. – New York, 2001. – P.1.

радянську систему покарань стала доступною дослідникам⁸. Зважаючи на високу засекреченість офіційних відомостей чи не єдиним джерелом стали спогади та розповіді тих, кому вдалося вирватися за «залізну завісу». Поодинокі свідчення про нелюдські умови життя й експлуатацію в'язнів у таборах почали з'являтися на Заході лише наприкінці 1940-х і на початку 1950-х рр., коли з ГУЛАГу звільнили певну частину іноземних громадян⁹. Саме вони першими оприлюднили свої спогади, які містять згадки і про специфіку жіночої долі в таборах та окремі свідчення власне про українок. Особливо цінними щодо висвітлення особливостей жіночого досвіду в ГУЛАГу є, вочевидь, спогади саме жінок-іноземок, котрі перебували в таборах поряд з українками. Такі публікації побачили світ на рубежі 1940–1950-х рр.¹⁰ На цьому тлі особливо вирізняються свідчення німкені В.Шліс, котра після звільнення свідомо записала й надіслала до Союзу українок Америки свої спогади про п'ять років перебування в таборі у Воркуті разом з українками, яким вона пообіцяла розповісти світові про їхнє життя¹¹.

Із дослідницького погляду однією з перших звернула увагу на становище жінок у системі ГУЛАГ українка М.Чиж. У 1962 р. побачила світ її оглядова праця, побудована значною мірою саме на вже опублікованих особистих свідченнях та спогадах колишніх політв'язнів¹². Зважаючи на обмаль і малодоступність інформації про радянську репресивну систему (а також труднощі верифікації), за кілька десятиліть на Заході з'явилося буквально декілька розвідок на цю тему, і лише одна з них безпосередньо стосувалася долі жінок-політв'язнів¹³. Щоправда ті перші публікації не вирізнялися глибиною чи систематичністю аналізу, їх завдання полягало радше в постановці проблеми, вони порушували питання про необхідність уважнішого вивчення саме жіночого досвіду політичного ув'язнення й аналізу гендерної специфіки табірної повсякденності. Окреслюючи проблемно-тематичне поле таких студій, авторки водночас указували на наявність і демонстрували потенціал джерел (насамперед особистого походження), що дозволяють таке дослідження реалізувати.

Чималу роль у поширенні інформації про політичні репресії (зокрема і про ти жінок) відіграли українські громадські організації на Заході. Велику цінність представляють окремі спеціальні видання, присвячені проблемі жінок-політв'язнів у СРСР, підготовлені й опубліковані силами жіночих організацій

⁸ *Dallin D., Nicolaevsky B.* Forced Labor in Soviet Russia. – New Haven, 1947. – 331 p.; *Yakovlev B.* Concentration Camps of the USSR // Institute for Soviet History and Culture Studies. – Ser. 1. – Munich, 1955. – Vol. 23; *Herling A.K.* The Soviet Slave Empire. – New York, 1951. – 230 p.; *Kosykh V.* Concentration camps in the USSR. – London, 1962. – 108 p.; *Shifrin A.* The first guidebook to prisons and concentration camps of the Soviet Union. – Uhltingen, 1980. – 378 p.

⁹ Чи не найповніший перелік опублікованих за межами СРСР спогадів колишніх політв'язнів див.: *Toker L.* Return from the Archipelago: Narratives of the Gulag Survivors. – Bloomington, 2000. – P. 295–305.

¹⁰ *Obertynska B. (Rudzka M.).* W domu niewoli. – Т. 1–2. – Rome, 1946. – 354 s.; *Lipper E.* Eleven Years in Soviet Prison Camps. – Chicago, 1951. – 329 p.

¹¹ Спогади В.Шліс було перекладено українською мовою й опубліковано у журналі Союзу українок Америки «Наше Життя / Our Life» у 1956–1957 рр. (див.: [Електронний ресурс]: <http://gallus.lunarfiffc.com/~unwla0/Ukrainian/OurLifeMagazine1.html>).

¹² *Chyz M.* Woman and child in the modern system of slavery – U.S.S.R. – New York, 1962. – 176 p.; *Halychyn S.* 500 Ukrainian Martyred Women. – New York, 1956. – 159 p.

¹³ *Celmina H.* Women in Soviet Prisons. – New York, 1985. – 238 p.

та інших осередків діаспори¹⁴. Видані англійською мовою, вони мали на меті насамперед привернути увагу світової демократичної громадськості до фактів порушення політичних і громадянських прав у СРСР, репресій щодо українських жінок, розкрити правду про нелюдські умови утримання політв'язнів та викрити жорстоку експлуатацію людини радянським режимом. Саме наприкінці 1970-х рр. у лондонському виданні «The Ukrainian Review» уперше було опубліковано англійською мовою спогади багаторічної невільниці О.Мешко, які незабаром побачили світ окремим виданням¹⁵.

Початок вивчення історії ГУЛАГу в пізньорадянський і пострадянський періоди

Тривалий час тема політичних переслідувань була табуованою в радянському суспільстві. Чи не перші серйозні спроби публічного обговорення й осмислення історії політичних репресій загалом та каральної системи ГУЛАГ зокрема на теренах колишнього СРСР з'явилися лише наприкінці 1980-х рр. у контексті процесів загальної лібералізації. На початку 1990-х рр., у час радикальних політичних змін, суспільний інтерес до цієї теми стрімко зріс, її почали активно обговорювати у засобах масової інформації.

У пострадянських країнах вивчення історії радянської репресивної системи посіло одне з центральних місць в історичній науці. Упродовж останніх двадцяти п'яти років опубліковано значну кількість фундаментальних монографічних праць, які розкривають історію виникнення, структуру, функціонування системи ГУЛАГ, представляють детальну вивірену статистику щодо кількості в'язнів, їх соціальних характеристик (стать, етнічність, соціальне походження, освіта, фах тощо), рівня смертності та захворювань у таборах, колоніях і в'язницях, а також аналізують політичні, економічні, гуманітарні аспекти наслідків існування цієї системи та її вплив як на самих репресованих, їхні родини, так і на радянське суспільство загалом¹⁶.

Саме від початку 1990-х рр. поступово стають доступними й архіви КДБ та МВС, що давало змогу історикам уперше опрацювати офіційні

¹⁴ *Invincible spirit: Art and poetry of Ukrainian women political prisoners in the U.S.S.R.* – Baltimore, 1977. – 124 p.; *Strokata N. Ukrainian women in the Soviet Union: Documented persecution [1975–1980].* – Baltimore, 1980. – 63 p.; *Women's Voices from Soviet Labor Camps / Transl. by L. Jones; ed. by B. Yasen.* – Baltimore, 1975. – 8 p.; *Strokata N., Pazuniak N. Oksana Meshko story.* – Philadelphia, 1985. – 14 p.

¹⁵ *Meshko O. Memoirs // The Ukrainian Review.* – 1979. – Vol.27 (2). – P.35–54; Vol.27 (30). – P.36–50; Vol.27 (4). – P.22–50; *Idem. Between Death and Life / Transl. by G. Moshinsky.* – New York; Toronto, 1981. – 176 p. Перше українське видання цих спогадів з'явилося лише за десять років (див.: *Мешко О. Між життям і смертю.* – К., 1991. – 92 с.). Згодом спогади О.Мешко ввійшли до книги, що об'єднала різні типи матеріалів про її життя та правозахисну діяльність (мемуари, інтерв'ю, листи, спогади про неї та світліни) (див.: *Її ж. «Не відступлюся!»: До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Упор. В.В.Овсієнко, О.Ф.Сергієнко.* – Х., 2005. – 344 с.).

¹⁶ *Иванова Г.М. История ГУЛАГа 1918–1958: Социально-экономический и политико-правовой аспекты.* – Москва, 2006. – 440 с.; *Заключённые на стройках коммунизма: ГУЛАГ и объекты энергетики в СССР: Собрание документов и фотографий.* – Москва, 2008. – 448 с.; *Нахаметов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа.* – Москва, 2009. – 191 с.; *ГУЛАГ: экономика принудительного труда / Отв. ред. Л.И.Бородкин, П.Грегори, О.В.Хлевнюк.* – Москва, 2008. – 320 с.

документи й проаналізувати діяльність системи ГУЛАГ як державної інституції¹⁷. Дослідники намагалися з'ясувати насамперед число жертв радянської репресивної системи (ув'язнених і загиблих у таборах), простежити її розвиток упродовж років існування, вивчити механізм функціонування й оцінити економічну ефективність примусової праці та ін. У цих працях містяться важливі документи та дані про кількість жінок-політв'язнів, умови їх утримання і роботи, смертності тощо. Ще одним, донедавна практично недоступним для дослідників, джерелом стали еґо-документи, насамперед листи політв'язнів, серед них – клопотання до різних державних інституцій у пошуках справедливості, звернення до міжнародних правозахисних організацій, приватне листування з родиною та близькими¹⁸.

Для пізнання й розуміння повсякденного життя українських жінок в умовах політичного ув'язнення (насамперед у радянських таборах системи ГУЛАГ) найважливішими та найбільш інформативними джерелами є документи особистого походження: мемуари, автобіографії, усні й письмові спогади колишніх політв'язнів. У них відображено не лише фактичні дані про умови праці, побуту, харчування, режим утримання, покарання в місцях позбавлення волі (таку інформацію можна почерпнути з нормативних документів, наказів, інструкцій, циркулярів, звітів тощо, які регламентували й віддзеркалювали діяльність таких інституцій). Цінність особистих свідчень полягає насамперед у тому, що з них довідуємося про суто людський вимір такого досвіду – як сприймали жінки-політв'язні своє становище та умови перебування, яким чином виживали, як пристосовувалися, як облаштовували своє повсякдення, в який спосіб боронилися від руйнівного впливу системи, у чому знаходили розраду, як позначився цей досвід на їхньому здоров'ї та психіці, на подальших життєвих траєкторіях. Дослідники, котрі приділяють увагу ґендерним аспектам політичних репресій, виявили низку відповідних відмінностей у спогадах про ГУЛАГ (про це див. нижче).

Очевидно, що на пострадянському просторі оприлюднення спогадів про перебування в політичному ув'язненні стало можливим лише після розпаду СРСР. Тоді для тисяч колишніх політв'язнів чи не вперше з'явилася можливість розповісти про свій десятиліттями замовчуваний травматичний досвід. Саме цим можна пояснити хвилю різних за жанром і форматом публікацій

¹⁷ *Смирнов М.Б.* Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960: Справочник. – Москва, 1998. – 597 с.; *История сталинского ГУЛага: Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собрание документов в 7 томах.* – Москва, 2004; *Кокурин А.И.* ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960. – Москва, 2002. – 885 с.

¹⁸ *Изгнанники в своей стране: письма из советской ссылки 1921–1930-х гг.: по документам фонда «Е.П.Пешкова. Помощь политическим заключённым» / Сост. О.Л.Милова.* – Москва, 2008. – 552 с.; «Дорогая Екатерина Павловна...»: Письма женщин и детей. Письма в их защиту. 1920–1936: По документам фондов: «Московский политический красный крест», «Е.П.Пешкова. Помощь политическим заключённым» / Сост. Л.Должанская, И.Осипова; подгот. текстов, комм., вступ. ст. Л.Должанская; науч. ред. Я.Леонтьев. – Санкт-Петербург, 2005. – 448 с.; *Узницы «АЛЖИРа»: Список женщин-заключённых Акмолинского и других отделений Карлага / Сост. В.М.Гринев и др.* – Москва, 2003. – 567 с.; *Figes O.* Just send me word. A True Story of Love and Survival in the Gulag. – New York, 2012. – 352 p.; *Файджес О.* Надішли мені хоч слово: Правда історія про любов і виживання у ГУЛАГу / Пер. з англ. // *Україна модерна.* – 2012. – 19 липня [Електронний ресурс]: <http://www.uamoderna.com/md/174–174>.

(коротких спогадів, розлогих мемуарів, щоденників, автобіографій тощо), які розкривають внутрішній світ табірного життя крізь призму особистої долі тих, хто вижив. Серед цих видань – немало й жіночих спогадів. У Росії, зокрема, на особливу увагу дослідників заслуговують мемуари Є.Гінзбург, О.Глинки, О.Адамової-Сліозберг та ін., що вирізняються винятковою відвертістю у змалюванні навіть найбільш травматичних подій, увагою до деталей та глибокими авторськими рефлексіями щодо пережитого, способу його представлення і значення того досвіду для нащадків¹⁹. Унікальною за формою репрезентації особистих спогадів жінки-невільниці ГУЛАГу та за дослідницькою цінністю джерельного матеріалу стала книга Є.Керсновської. У ній авторка представила окремі епізоди свого табірного життя, що найглибше закарбувалися в пам'яті, у вигляді власноруч виконаних малюнків, доповнивши їх короткими поясненнями-коментарями²⁰. Згодом побачило світ шеститомне видання її розлогих мемуарів, що розкривають жіноче повсякдення невольниць у всіх його жорстоких деталях²¹. Згадані спогади росіянок важливі не лише тому, що в них авторки виткали щільну тканину власне жіночого табірного повсякдення, але й тому, що містять чимало згадок і сюжетів про українських невольниць, що дозволяє доповнити наші знання про роль фактора етнічності.

Пізнавальний потенціал спогадів українок-політв'язнів

У цьому контексті виняткову цінність для студіювання повсякденного життя жінок-політв'язнів представляють матеріали усноісторичних досліджень. Записи особистих спогадів цілком звичайних жінок, які пройшли через систему таборів та каторги, стали можливими лише в незалежній Україні. Виняткову роль у цьому процесі відіграють місцеві ініціативи, громадські організації, краєзнавці. Співробітникам меморіального музею тоталітарних режимів «Територія терору» (Львів) удалося записати кількадесят біографічних інтерв'ю з колишніми політв'язнями, що нині зберігаються в архіві цієї інституції й доступні для наукового опрацювання²². Окрім того, на окремі спогади українок про їх перебування в ГУЛАГу можна натрапити й у збірниках, архівах та колекціях спогадів науково-дослідних установ поза межами України²³.

¹⁹ Гинзбург Е. Крутой маршрут: Хроника времён культа личности. – Москва, 1990. – 603 с.; Глинка Е.С. Трюм, или Большой «колымский трамвай»: рассказ-свидетельство // Радуга. – 1990. – №2. – С.14–30; Глинка Е.С. «Колымский трамвай» средней тяжести // Доднесь тяготее. – Т.2: Колыма / Сост. С.С.Виленский. – Москва, 2004. – С.376–380; Адамова-Слиозберг О.Л. Путь. – Москва, 1993. – 254 с.

²⁰ Керсновская Е.А. Наскальная живопись: «...беззакония наши свидетельствуют против нас...» / Ред.-сост., авт. предисл. В.Вигилянский. – Москва, 1991. – 383 с.

²¹ Керсновская Е.А. Сколько стоит человек: Повесть о пережитом. – В 6 т. и 12 тетрадах. – Москва, 2000–2001.

²² Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору» [Електронний ресурс]: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/museum/our-mission/>

²³ «Сахаровский центр» (Музей и общественный центр «Мир, прогресс, права человека» им. Андрея Сахарова) [Електронний ресурс]: <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished.html>; База данных «Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы» [Електронний ресурс]: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/>; Проект «Европейская память о ГУЛАГе» [Електронний ресурс]: <http://museum.gulagmemories.eu/ru/thematique>

Від початку 2000-х рр. спостерігається нова хвиля зацікавлення до жіночого досвіду політичного ув'язнення, про що свідчить низка публікацій спогадів колишніх невільників. У 2002 р. у світ вийшла унікальна збірка спогадів жінок-політв'язнів, підготовлена й видана силами Світової федерації українських жіночих організацій (СФУЖО)²⁴. У ній представлено різні аспекти досвіду понад сотні українок, яких було засуджено в різні роки й вони каралися в таборах та в'язницях у різні періоди існування ГУЛАГу. Цінність цього видання полягає в тому, що поряд зі фрагментами спогадів вміщено короткі біографічні довідки про цих жінок та світлини, що допомагає скласти більш цілісне уявлення про життєвий шлях кожної з них, а також роль табірної досвіду в долі конкретної жінки. Розташовані у хронологічній послідовності (за роками винесення вироку), ці матеріали дозволяють простежити також динаміку змін в умовах табірної режиму та повсякдення політв'язнів.

Іншим винятково цінним джерелом про досвід жінок-політв'язнів є видана у 2009 р. збірка спогадів понад 20 учасниць повстання в'язнів у таборах Норильська 1953 р.²⁵ Ініціатором збирання таких свідчень і рушієм цього процесу став колишній політв'язень І.Кривуцький. Основу опублікованих матеріалів становлять листи до нього від колишніх невільників, в яких викладено їхні особисті спогади про пережите. Розповіді доповнено численними світлинами, що можуть слугувати додатковим візуальним матеріалом для аналізу.

Значно рідше з'являються друком повноформатні автобіографії жінок-політв'язнів, з яких можемо почерпнути цінну детальну інформацію про повсякденне життя в таборах ГУЛАГ, про стосунки поміж невільницями й адміністрацією, про працю і дозвілля, про стратегії виживання та пристосування, урешті – про долю багатьох інших каторжанок, які загинули, не залишивши по собі власних спогадів. Унікальними за обсягом, деталізацією й літературною якістю оповіді є спогади Н.Суровцової. Уперше їх було опубліковано у щорічному альманасу, а згодом спогади та листи з'явилися окремими книгами²⁶. Більше того, Н.Суровцова стала чи не єдиною україною, чиї спогади ввійшли до збірників жіночих свідчень про ГУЛАГ, опублікованих російською та англійською мовами²⁷. І хоча доля цієї непересічної жінки стала предметом окремого наукового дослідження²⁸, досвід тисяч українських невільників залишається назагал невивченим і неосмисленим.

²⁴ Нескорена Березина: Жертви московсько-комуністичного терору ХХ ст.: Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО) / Упор. Б.О.Гордасевич; ред. Г.Л.Гордасевич, Ю.Зайцев. – Торонто, 2002. – 280 с.

²⁵ У намісті з колючого дроту: Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць норильського повстання 1953 р. / Упор. І.Кривуцький та ін. – Л., 2009. – 276 с.

²⁶ Суровцова Н. Життя Надії Суровцової: Ч.1 // Україна: наука і культура. – Вип.24. – К., 1990; *Її ж.* Життя Надії Суровцової: Ч.2 // Там само. – Вип. 25. – С.218–301; *Її ж.* Спогади. – К., 1996. – 431 с.; *Її ж.* Листи. – Кн.1. – К., 2001. – 704 с.

²⁷ Суровцева Н. Колымские воспоминания // Доднесь тяготее. – Вип.1: Записки вашей современницы / Сост. С.Виленский. – Москва, 1989. – С.252–324; *Surovtseva N. Vladivostok Transit // Till my Tale is Told: Women's Memoirs of the Gulag / Ed. by S.Vilensky. – Bloomington, 2001. – P.181–210.*

²⁸ Якименко Л.М. Надія Суровцова: життя та творчість (1896–1985 рр.). – Луганськ, 2010. – 272 с.

Докладніше довідатися про пережите українками в таборах можна з мемуарів та автобіографій інших колишніх жінок-політв'язнів. Такими є насамперед спогади Г.Позняк-Скрип'юк, Г.Заячківської-Михальчук, Г.Коханської, О.Мешко, А.Закидальської²⁹. У таких розлогих нарративах авторкам вдається розгорнути деякі сюжетні лінії, описати конкретні випадки та ситуації, розповісти про долю інших людей (зокрема жінок), а не лише лаконічно змалювати загальну картину чи фрагментарно викласти певні факти.

Спогади жінок-політв'язнів про перебування в радянських концентраційних таборах доповнюють спогади українок, котрі в той самий період були заарештовані й ув'язнені за співпрацю з українськими націоналістами на території Польщі. Особливу дослідницьку цінність представляють спогади, записані М.Паньків серед українок, котрі й нині мешкають на теренах сусідньої країни, які вона впорядкувала й опублікувала у двотомному збірнику³⁰. Ці матеріали потрібні не лише для порівняння умов утримання жінок-політв'язнів у різних системах покарання, але насамперед для виявлення спільних рис у стратегіях виживання і спротиву режимові, у поведінці та стосунках поміж невольницями різного етнічного й соціального походження, у практиках материнства, ставленні до політичної системи, облаштуванні побуту та дозвілля українських жінок в умовах позбавлення волі. Розлогі мемуари А.Карванської-Байляк містять більш деталізовані розповіді про життя українських жінок у польських в'язницях: у цих спогадах розповіді про конкретні випадки й події у в'язниці та авторські рефлексії дають більше живого матеріалу для аналізу в'язничного повсякдення³¹.

Останні десятиліття позначено новою хвилею наукового та суспільного інтересу до жіночого досвіду політичного ув'язнення у країнах соцтабору³². Саме у цей період у Росії та в Україні набувають інституційної форми відповідні комеморативні практики, з'являються перші музеї, присвячені досвіду політичних репресій: Державний музей історії ГУЛАГу (заснований постановою уряду Москви в липні 2001 р.), Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (створений 2008 р. у Львові), Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору» (започаткований 2010 р. також у Львові), проект «Віртуальний музей ГУЛАГу» (розробляється науково-інформаційним центром «Меморіал» з 2004 р.). Окрім того, деякі колекції та експозиції особистих речей і документів політв'язнів формуються в місцевих

²⁹ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19: Автобіографічна розповідь. – К., 2001. – 124 с.; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії (спогади політв'язня). – Л., 2009. – 204 с.; Коханська Г. С. З Україною у серці: Спомини. – Торонто; Л., 2008. – 384 с.; «Не відступлюся!»: До 100-річчя Оксани Яківни Мешко. – Х., 2005. – 344 с.; Закидальська А. Інтинські сніговії. – Л., 2014. – 244 с.

³⁰ Віра, Надія, Любов: спогади жінок / Під ред. М.Паньків. – Т.1–2. – Варшава, 2001–2005; Паньків М. Теофілія: Про Теофілію Бздову-Федорів-Стахів: Спогади. – Л., 2009. – 192 с.

³¹ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє (Мережане життям). – Варшава, 2000. – 440 с.

³² Проте доводиться визнати, що у ЗМІ публікації на цю проблему з'являються вкрай епізодично (див., напр.: Зиль А. «Не могу втерпеть чужих страждань...»: Архангельське «вікно» Надії Суровцової // День. – 2006. – 20 січня [Електронний ресурс]: <http://www.day.kiev.ua/155836/>).

історичних та краєзнавчих музеях³³. Артефакти й документи, що в них зберігаються, становлять виняткову цінність для дослідників, які прагнуть вивчити саме таборове повсякдення. Значну частину становлять вишиванки (від малих серветок-пам'яток до християнських ікон), що були невід'ємною частиною жіночого невідьницького досвіду³⁴.

Нові інформаційні й комунікаційні технології дозволяють також розвивати та впроваджувати освітні медіа-проекти, щоб донести до широкого загалу непритомну правду про те, як жили й виживали жінки-в'язні та каторжанки: електронні бази даних (фотодокументи, спогади, відеозаписи інтерв'ю тощо), віртуальні виставки, документальні фільми³⁵, а також джерельні матеріали (мапи, документи, статистика тощо) розкривають різні аспекти жіночого повсякдення в таборах³⁶.

Важливо, що впродовж останнього десятиліття дослідники щораз більше уваги звертають саме на людський вимір цього історичного явища, прагнуть осмислити особистий і колективний досвід тих, хто пройшов через табори. Чи не найуспішнішим прикладом такого дослідження стала праця американської дослідниці Е.Епплбом³⁷. Авторка поставила собі за мету розкрити саме досвід людей, котрі опинилися в лещатах системи³⁸. Тримавши це у фокусі своєї уваги, дослідниця успішно залучає й поєднує архівні матеріали, дані найновіших студій, і спогади самих жертв, завдяки чому книга водночас є переконливою з погляду фактів та гуманістичною за своєю суттю. Унікальність праці в тому, що її авторка чимало уваги приділила специфіці саме жіночого досвіду у в'язницях і таборах. Утім у своєму дослідженні Е.Епплбом (як, до слова, і інші дослідники жіночої долі в ГУЛАГу) зовсім не використовувала спогадів українок-політв'язнів (навіть тих, які доступні англійською мовою, як-от спомини Н.Суровцової чи О.Мешко)³⁹.

³³ У містах Тернопіль і Бучач (Тернопільська обл.) засновано окремі музеї політв'язнів. В інших музейних осередках створено спеціальні колекції (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.gulag-museum.org.ua>).

³⁴ Унікальна виставка вишиванок та інших витворів таборового мистецтва під назвою «Мое серце рветься на волю» відбулася у травні 2013 р. в Національному музеї-меморіалі жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.lonckoho.lviv.ua/podiji/anonsy/u-tyurmi-na-lontskoho-demonstruvatymut-rukodillya-uvyaznyh-zhinok-polityvaznyh.html>).

³⁵ Документальний фільм «ГУЛАГ фото. Женский альбом» (див.: [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=s0kwIWDzXCA>); документальний фільм «Women of the Gulag» (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.kickstarter.com/projects/shamans/the-women-of-the-gulag>).

³⁶ «Віртуальний музей ГУЛАГА» (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.gulagmuseum.org/start.do>); виставка «GULAG: Soviet Forced Labor Camps and the Struggle for Freedom» (див.: [Електронний ресурс]: <http://gulaghistory.org/nps/onlineexhibit/stalin/women.php>); віртуальна виставка «Багато днів, багато життів» (див.: [Електронний ресурс]: <http://gulaghistory.org/exhibits/days-and-lives/prisoners>); Архів Інституту відкритого суспільства (Open Society Archive, Будапешт, Угорщина) (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.osaarchivum.org/gulag/index.html>).

³⁷ Applebaum A. *Gulag: A History*. – New York, 2003. – 677 p.; *Епплбом Е.* Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А.Іщенко. – К., 2006. – 512 с.; *Епплбаум Э.* ГУЛАГ: Паутина большого террора. – Москва, 2006. – 608 с.

³⁸ *Епплбом Е.* «Головне місце в моїй книзі про ГУЛАГ посідають не емоції та політика, а те, що пережили жертви» // *Дзеркало тижня*. – 2006. – 8 квітня [Електронний ресурс]: http://dt.ua/SOCIETY/enn_epplbom_golovne_mistse_v_moyiy_knizi_pro_gulag_posidayut_ne_emotsiyi_ta_politika_a_te_scho_per-46385.html

³⁹ *Suroutseva N.* Vladivostok Transit; *Meshko O.* Between Death and Life.

Гендерні особливості жіночого досвіду та спогадів про ГУЛАГ: стан досліджень

Власне, від кінця 1990-х рр. простежується зростання інтересу дослідників – як на Заході, так і в постсоціалістичних країнах – до гендерних аспектів політичних ув'язнень і таборового повсякдення. У США було видано низку збірників, перекладених англійською мовою спогадів жінок – колишніх в'язнів ГУЛАГу, жінок різної національності, віку, соціального походження, яких було репресовано у сталінські часи⁴⁰. Це вочевидь підвищило зацікавлення цією тематикою серед істориків та антропологів і спричинило появу студентських досліджень, наукових статей⁴¹.

Водночас у Росії, на тлі динамічного розвитку та інституціоналізації студій із жіночої історії, з'являються наукові розвідки про життя жінок у таборах⁴². Дослідники зазвичай звертаються до кількох найбільш знакових тем жіночого досвіду ГУЛАГу, а саме: жіноча тілесність та сексуальне насильство в таборах і в'язницях, материнство в умовах неволі, виснажлива праця, нестерпні побутові умови, хвороби. Значно меншою мірою російські дослідники висвітлюють (або й зовсім залишають поза увагою) питання національної ідентичності та міжетнічних стосунків, релігійних практик, творчості й дозвілля невольниць, комунікації серед в'язнів та з вільним світом.

Серед наукових публікацій на основі спогадів колишніх політв'язнів дещо особібно стоять тексти, авторки яких не стільки реконструюють табірне повсякдення, скільки прагнуть проаналізувати самі наративи та виявити особливості цього специфічного жанру⁴³. Простежуючи тематичні акценти, наративні прийоми, структуру «гулагівських наративів», дослідники звертають увагу також і на гендерні відмінності усних спогадів та письмових мемуарів. Зокрема це помітно у жанрі письмових мемуарів, адже мемуаристи завжди – свідомо чи ні – орієнтуються на літературні взірці й намагаються наслідувати канони

⁴⁰ *Shapovalov V. Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons.* – New York, 2001. – 377 p.; *Gheith J.M., Jolluck K.R. Gulag Voices: Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile.* – New York, 2011. – 256 p.; *Vilensky S. Till my tale is told: Women's memoirs of the Gulag / Transl. by J.Crowfoot, M.Farquharson, C.Kelly, S.Laird, C.Porter.* – Bloomington, 1999. – 358 p.

⁴¹ *Mason E. Women in the Gulag in the 1930s // Women in the Stalin Era / Ed. by M.Ilić.* – New York, 2001. – P.131–150; *Gagulashvili S. Grappling with evil: Women of the Gulag speak.* – University of Maryland, 2003. – 178 p.; *Vasicek C. Voices from the Darkness: Women in the Nazi Camps and Soviet Gulag.* – Boston, 2003. – 56 p.; *Coak K. «A Day in the Life Of...»: Women of the Soviet Gulag // The View East: Central and Eastern Europe, Past and Present [Електронний ресурс]: <http://thevieweast.wordpress.com/2012/06/19/a-day-in-the-life-of-women-of-the-soviet-gulag/>*

⁴² *Чеснокова О.И. Женский опыт ГУЛАГа в советской истории 1930–1950-х гг. // Женщины в истории: возможность быть увиденными: Сб. науч. ст. / Под ред. И.Р.Чикаловой.* – Минск, 2001. – С.189–193; *Максимова Л.А. Женщины в ГУЛАге // Гендерная теория и историческое знание: Мат. II науч.-практ. конф. / Отв. ред. А.А.Павлов, В.А.Семёнов.* – Сыктывкар, 2005. – С.271–277; *Кузин В. Женщины ГУЛАГа // Грани эпохи: этико-философский журнал.* – 2007. – №32 [Електронний ресурс]: <http://ethics.narod.ru/articles/7/3210.htm>; *Шаповалова В. Сестрѐнки, мамки, дамки: тема насилия в женских лагерных мемуарах // Бытовое насилие в истории российской повседневности (XI–XXI вв.).* – Санкт-Петербург, 2012. – С.142–163.

⁴³ *Щербакова И. Память ГУЛАГа: Опыт исследования мемуаристики и устных свидетельств бывших узников // Устная история: теория и практика: Мат. всеросс. науч. семинара (Барнаул, 25–26 сентября 2006) / Сост. и науч. ред. Т.К.Щеглова.* – Барнаул, 2007. – С.132–153; *Toker L. Return from the Archipelago: Narratives of Gulag survivors.* – Bloomington; Indianapolis, 2000. – 352 p.

цього жанру. «Мемуаристи-чоловіки більшою мірою, аніж жінки, орієнтовані на глобальні події та пов'язують оцінку власного життя з великими політичними катаклізмами [...] Жіноча тюремно-табірна література в більшості випадків має сповідальницький характер [...] має доволі інтимний відтінок. [...] У більшості випадків жінки писали з метою самоствердження (хоча й не завжди ясно усвідомлювали це)»⁴⁴. В усних спогадах також простежуються ґендерні відмінності. І.Щербакова, котра особисто записала спогади близько 250 колишніх політв'язнів, стверджує: «Зазвичай жінки значно детальніше описують щоденну рутину у в'язницях та концентраційних таборах, одяг, зовнішній вигляд, вдачу людей; вони спокійніше і відстороненіше говорять про тортури й агонію, які витримали; вони відвертіші в розповідях про емоційне й інтимне життя в таборах [...] Чоловіки, навпаки, більш стримані. Вони частіше висвітлюють випадки особистого приниження. Вони більше схильні до аналізу. Чоловіки подають більше деталей і докладніше описують працю (часом супроводжуючи ці розповіді малюнками). Інколи вони краще пам'ятають імена людей, яких зустрічали, і дати»⁴⁵. Загалом ці висновки дослідниць особистих спогадів про ГУЛАГ відповідають загальним закономірностям жіночої й чоловічої пам'яті, що їх простежують учені в різних культурно-історичних контекстах⁴⁶.

Історики й антрополози з інших постсоціалістичних країн переконливо демонструють обґрунтованість ґендерного підходу. Як свідчать дослідження досвіду політичного ув'язнення представниць балтійських націй, одночасне врахування ґендерного й етнічного вимірів дозволяє краще осягнути специфіку побуту різних груп жінок-політв'язнів, зрозуміти особливості обраних ними стратегій виживання, моделей поведінки у критичних обставинах, де їхні права й можливості були вкрай обмеженими⁴⁷. Утім єдиним прикладом комплексного, усебічного та ґрунтовного дослідження ґендерних особливостей саме жіночого досвіду політичних репресій на прикладі однієї національної спільноти є книга К.Джолук про польських жінок у таборах ГУЛАГ та на засланні⁴⁸. Авторка використала не лише значний масив архівних джерел, але й проаналізувала чималу кількість особистих спогадів польських невільників, щоб зрозуміти вагу та поєднання національного та ґендерного чинників в їхньому досвіді ув'язнення.

⁴⁴ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни: женские лагерные мемуары // Социальная история: Ежегодник: 2003: Женская и гендерная история / Под. ред. Н.Л.Пушкаревой. – Москва, 2003. – С.464–473.

⁴⁵ Sherbakova I. The Gulag in Memory // Memory and Totalitarianism: International Yearbook of Oral History and Life Stories / Ed. by L.Passerini. – Vol.1. – Oxford University Press, 1992. – P.113–114; Щербакова И. Память ГУЛАГа...

⁴⁶ Докл. див.: Кісь О. Ґендерні аспекти практики усної історичної досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації // Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді: Мат. Міжнар. наук. конф., [Львів] 25–26 вересня 2014 р. / Упор. О.Р.Кісь, Г.Г.Грінченко, Т.В.Пасгушенко. – Л., 2014. – С.11–41.

⁴⁷ Lazda M. Women, Nation, and Survival: Latvian Women in Siberia 1941–1957 // Journal of Baltic Studies. – 2005. – Vol.36 (1). – P.1–12; Davoliute V. Deportee Memoirs and Lithuanian History: The Double Testimony of Dalia Grinkeviciute // Ibid. – P.51–68; Kirss T. Survivorship and the Eastern Exile: Estonian Women's Life Narratives of the 1941 and 1949 Siberian Deportations // Ibid. – P.13–38.

⁴⁸ Jolluck K.R. Exile and Identity: Polish Women in the Soviet Union During World War II. – Pittsburgh, 2002. – 356 p.

Гендерна специфіка жіночих спогадів про ГУЛАГ проявляється насамперед у репертуарі тем, які становлять основу таких наративів. Найчастіше й докладно авторки описують нестерпні умови життя та побуту, суворість клімату, виснажливу непосильну працю, стосунки з охоронцями й адміністрацією табору та з подругами по нещастю, а також ті дрібні радощі, які підтримували невільниць, рятували від розпачу та зневіри (вишивання, пісні, таємне листування, поетична творчість, відзначення великих християнських свят тощо). Утім унікальність саме жіночих спогадів полягає у віддзеркаленні специфічно-жіночого досвіду материнства в неволі. Ця тема є фактично наскрізною в кожному спогаді: жінки розповідають чи то про власний травматичний досвід, або діляться свідченнями про те, що пережили інші жінки з їхнього оточення. Трагічне материнство в умовах політичного ув'язнення набувало різних форм і проявів: деяких жінок було заарештовано й засуджено у стані вагітності, тож їхні діти з'явилися на світ в неволі; інші втратили своїх дітей після ув'язнення, коли тих силоміць було передано в дитбудинки; окремою групою є жінки, котрі (з власної волі чи насильницьким чином) завагітніли вже в таборах – їхні мотиви були різними, як і досвід материнства в таборі та після звільнення. Практично кожне дослідження, яке порушує питання про гендерні особливості перебування в ГУЛАГу, не оминає увагою цю болісну тему, яка стійко асоціюється саме з жінками⁴⁹. І хоча ця асоціація обґрунтована, нерідко вона заступає собою всі інші сторони життя жінок у таборах, створюючи дещо хибне враження, що саме проблема материнства є чи не єдиним проявом такої гендерної специфіки.

Особливе місце саме у жіночих спогадах посідає тема жіночої тілесності та сексуальності в неволі. Вочевидь в умовах повної безправності в'язнів та адміністративного свавілля, яке панувало в таборах, жінки були особливо уразливими з огляду саме на свою стать, однак лише одиниці готові відкрито говорити про це. У своєму знаковому дослідженні про повсякдення ГУЛАГу Е.Ешплбом цитує спогади кількох чоловіків-політ'язнів (О.Солженіцина, Е.Буки, Л.Разгона), які описували узвичаєні практики групового згвалтування жінок в'язнями-кримінальниками і під час етапування, і в таборових бараках, і на місці праці, за мовчазного потурання охорони та адміністрації таборів⁵⁰. Так само й В.Кузін цитує спогади двох інших чоловіків по ГУЛАГу (С.Мальсагова⁵¹ та Б.Ширяєва⁵²), де описано конкретні практики повсякчасного сексуального насильства охоронців таборів над беззахисними жінками⁵³. До того ж, як пишуть ці та інші автори, самі вільнонаймані працівники зон і таборів масово зловживали своїм становищем і владою, у різний спосіб примушуючи

⁴⁹ Окрім уже згаданих праць, див. також: *Максимова Л.А.* Материнство в лагерях ГУЛАГа // Гендерная теория и историческое знание: Мат. Междунар. науч.-практ. конф. / Отв. ред. А.А.Павлов. – Сыктывкар, 2003. – С.80–83; *Рогинский А., Даниэль А.* «Аресту подлежат жёны...» // Узницы «АЛЖИРа»: Список женщин-заклѹченнѹх Акмолинского и других отделений Карлага. – Москва, 2003. – С.6–30.

⁵⁰ *Эшплбаум Э.* ГУЛАГ: Паутина большого террора. – С.300.

⁵¹ *Мальсагов С.А.* Адские острова: Советская тюрьма на Дальнем Севере / Пер. с англ. Ш.Яндиева; предисл. В.Г.Танкиева; вступ. ст. М.Абсаметова. – Нальчик, 1995. – 125 с.

⁵² *Ширяев Б.Н.* Неугасимая лампада. – Москва, 1991. – 411 с.

⁵³ *Кузін В.* Женщины ГУЛАГа...

ув'язнених жінок до проституції (яка для деякого стала стратегією виживання). Однак у спогадах українських невільниць ми заледве знаходимо лише окремі коротенькі згадки чи натяки про цей аспект таборового життя. В.Шаповалова, американська дослідниця російського походження, котра вивчає жіночий досвід ГУЛАГу на основі значного масиву жіночих спогадів, стверджує, що в таборах «загроза зівалтування була невід'ємною частиною життя ув'язнених жінок»⁵⁴. Тому відсутність свідчень, уникання чи замовчування цієї теми (що може бути як свідомим рішенням через почуття сорому чи провини, так і наслідком дії захисних механізмів пам'яті, яка витісняє травматичний досвід) не можна вважати доказом того, що українські жінки не зазнали сексуальної наруги. Ця сторона системного гендерно забарвленого насильства щодо українок у неволі потребує окремого вивчення. Натомість в інших національних контекстах такі студії вже розвиваються. Зокрема румунський історик Г.Кормос у своїх розвідках зосереджує особливу увагу на гендерно-специфічному (насамперед сексуальному) насильстві щодо політичних невільниць та злочинному порушенні їхніх репродуктивних прав⁵⁵.

Висновки: потреба й перспективи гендерних досліджень досвіду політичних ув'язнень

Українські дослідники історії ГУЛАГу поки що мало уваги приділяли гендерним аспектам таборного життя. Чи не єдиний виняток – доробок Т.Вронської, котра розглядає гендерні аспекти репресивної політики періоду Великого терору, з'ясовує кількість і розкриває долю жінок, котрі були засудженими як дружини та члени родин «зрадників Батьківщини», висвітлює умови утримання жінок і дітей у таборах⁵⁶. Авторка аналізує величезний масив архівних матеріалів (насамперед офіційні документи репресивних органів), що дозволяє доволі точно встановити масштаби репресій проти жінок і відновити хронологію перебігу відповідних подій. Однак без залучення спогадів колишніх жінок-політв'язнів (зокрема українок) цілісна реконструкція особливостей жіночого повсякдення в таборах виявилася проблематичною; та й брак доступу до іноземних публікацій і цієї тематики дещо обмежили погляд авторки на проблему жіночого досвіду ГУЛАГу. Крім того, специфічна група жінок-політв'язнів та обмежений період, на якому сфокусоване це дослідження, не дозволяє робити ширші узагальнення й висновки про гендерні досвіди репресій. Інші українські дослідники, котрі поглиблено займалися певними сторонами життя політв'язнів, також не приділяли окремої уваги саме гендерним аспектам. Зокрема Л.Бондарук, яка вивчала український рух опору та

⁵⁴ Шаповалова В. Сестрєнки, мамки, дамки... – С.149.

⁵⁵ Cormos G. Gender Policies in the Romanian Gulag // The Scientific Journal of Humanistic Studies. – 2011. – Vol.3 (5). – P.72–75; *Idem*. Women Humiliated in the Romanian Communist Prison // *Ibid.* – 2009. – Vol.1 (1). – P.72–75; *Idem*. Femei in infernal concentrational din Romania (1945–1989). – Cluj-Napoca, 2009. – 153 p.

⁵⁶ Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу «великого терору» (1937–1938 pp.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №1 (32). – С.137–175; *Її жс.* Каральна політика стосовно жінок та дітей у добу «Великого Терору» // *Її жс.* Упокорення страхом: сімейне заручництво в каральній практиці радянської влади (1917–1953 pp.). – К., 2013. – С.142–192.

повстання в'язнів у таборах, у своїх публікаціях не виокремлює жіночу участь у цих процесах і не аналізує їх із гендерної перспективи, хоча й усвідомлює особливості становища жінок⁵⁷. Подібно й інші дослідники, котрі вивчають повсякдення таборів, умови утримання та праці політв'язнів, не фокусуються спеціально на гендерних відмінностях досвіду саме жінок⁵⁸.

Нинішнє удоступнення закритих раніше для дослідників архівних ресурсів у поєднанні з особистими спогадами колишніх невільників ГУЛАГу відкривають нові перспективи для вивчення й аналізу табірної повсякдення крізь призму категорії гендеру. Попри значний суспільний резонанс навколо радянських політичних репресій як частини політики етноциду, українцям – науковцям, активістам-правозахисникам та простим громадянам – насправді практично нічого невідомо про повсякденне життя українок у сталінських таборах. Як удавалося їм не лише вижити, але й зберегти свою гендерну й національну ідентичності, віру, людяність? Що означало бути українською жінкою в ГУЛАГу? Як пережите позначилося на майбутніх життєвих траєкторіях тих жінок? Вивчення й осмислення цього досвіду є невід'ємною передумовою успішного подолання тоталітарної спадщини та розбудови справді демократичного суспільства в Україні.

⁵⁷ Перелік публікацій Л.Бондарук див.: Бондарук Л.В. Український рух опору в радянських концтаборах у 40-х – першій половині 50-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2011. – 20 с.

⁵⁸ Пилявець Ю.Г., Пилявець Р.І. Каторга у СРСР (1943–1954 рр.): табори, контингент, умови утримання та праці в'язнів // Український історичний журнал. – 2011. – №2. – С.91–105; Рубльов О. Галицькими маршрутами ГУЛАГу: Західноукраїнська інтелігенція у таборах СРСР: 1930-ті // Історія України. – 2002. – №37. – С.11–12.

This article raises the issue of studying gender aspects of everyday life of the Gulag prisoners, particularly – specific experiences of thousands of Ukrainian women convicted to confinement in the soviet concentration camps and prisons for political accusations. The author offer an overview of early publications on the Gulag outside the USSR in the 1930–1970s; she also explores recularities of research in Gulag history in late-Soviet period and years following the collapse of the Soviet Union. She evaluates informative potential of the Ukrainian women's personal testimonies for more adequate understanding of the soviet totalitarian regime. This article highlights major thematic focuses of contemporary research in women's experiences of the Gulag in the USA, in former socialist countries and in Russia; the problems and prospects of developing this research area in Ukraine are discussed as well.

Keywords: GULAG, Ukrainian women, gender studies, history of everyday life, women's experiences of repressions.

